

Црква Светог Пантелејмона код села Торња у склопу историјских догађаја

СЛОБОДАН МИЛЕУСНИЋ

Северозападно од Пакраца, а надамак села Торња, на пропланку Стране налази се циглом зидана црква посвећена светом великомученику Пантелејмону. О њој се и данас препричавају разне приче, а штури историјски извори дају могућност разним нагађањима. Све што је до данас сачувано о овој цркви, као писани документ или публиковано, углавном се своди на опис њеног стања без улажења у подробнија историјска и уметничка разматрања. Најранији подаци о цркви Светог Пантелејмона сачувани су у извештајима надлежних парохијских свештеника који су достављани епархији пакрачкој, односно њеној конзисторији или самом архијереју. У попису парохија, свештенства, села, кућа и епископског дохотка у епархији пакрачкој од 13. јануара 1759. године наводи се и торањска парохија. За цркву Светог Пантелејмона се каже да је „подобње осве(ћена) и ан(тиминс) П(реосвећеним) Г(осподином) Е(пископом) П(акрачким) Ј(овановић) С(офронијем). Парох Стефан Стојановић". За ову цркву се још наводи: „на старом из фундамента је каменом и циглом зидана, подигнута, а буковом даском кубетисана. Нетреба оправка. Освећена 27. јула 1757. године. Патос малом циглом. Около гробље. Нема звоника ни звона. Темпло без подножца. Никаквог барјака. Нешто више књига (12)."¹

Скоро сличан опис сачињен је и 10. октобра 1770. године, приликом генералне визите пакрачке епархије, где се такође каже да је

црква Светог Пантелејмона „на старом из фундамента каменом и циглом зидана и стројна и буковом даском кубетисана и расковом такође даском покривена, из вистра и вић поправлене нетребујуће“. Даље се наводи када је и који архијереј овај храм осветио, а на крају је додато: „Темпло / : кровѣ подножия: / до верха“.²

У Протоколу визите протопрезвителијата пакрачког за 1784. годину о цркви Св. Пантелејмона у Торњу је речено: „Церковѣ Торанска вѣ чистомѣ ограждена находится. Сосуди и одѣяни церковна добро хранится... Церковѣ и гробѣ ограждено“.³

На основу сачуваног инвентара торањске цркве из 1847. године сазнајемо у каквом стању је био овај храм и шта је све имао од црквено-уметничких драгоцености половином XIX века.⁴



Сл. 1. Изглед цркве Светог Пантелејмона ок. 1930. године

Fig. 1. Vue de l'église Saint-Pantaléon vers 1930

¹ Р. Грујић, *Грађа за историју пакрачког владичанства*, С. Карловци 1906, 126. Протокол од 13. јануара 1759. године, бр. 383ех 1759. година.

² Архив пакрачкославонске епархије у Пакрацу (даље АП-СЕ), Протокол генералне визите епархије пакрачке од 10. октобра 1770. године.

³ АП-СЕ, Протокол визите Пакрачког протопрезвителијата за 1784. годину.

⁴ Музеј српске православне цркве у Београду — Оставина Радослава Грујића, архивалије, бр. 465.

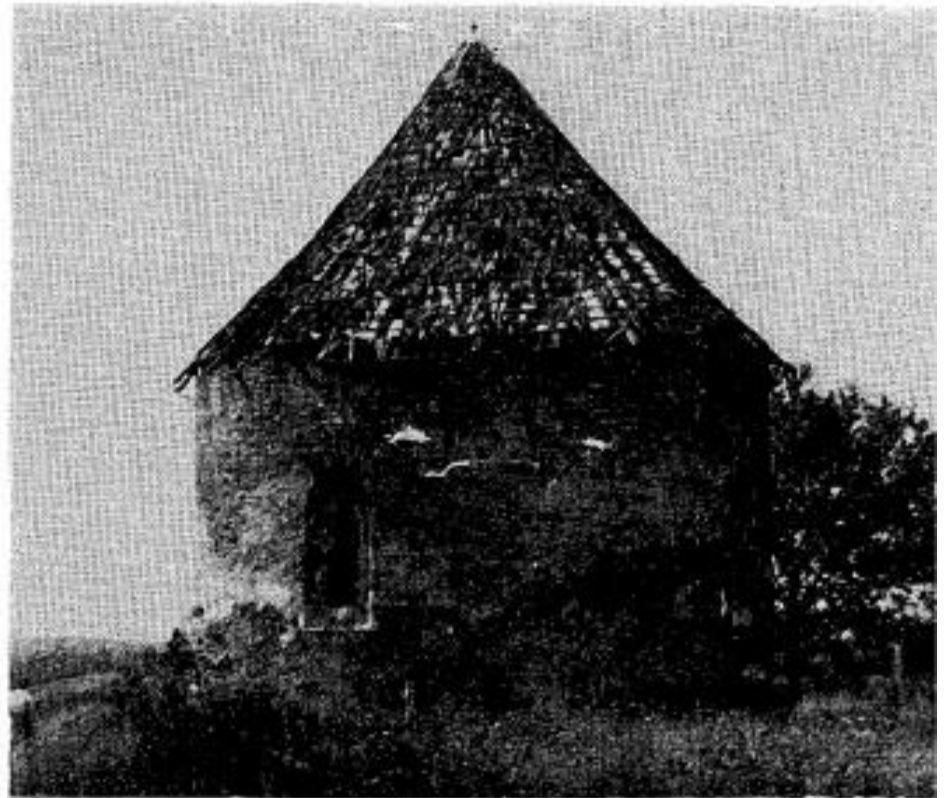
Инвентаризација

Парохијални Цркви Торански храма Светог и: м: Пантелејмона
за 1847 лѣто и уво:

Црква зидана на нѣкии крошъ славъ звонѣ еднои вѣкъ цркви
на 4ри столпа важиуъ јакѣ два цента.

Уважъ Олтаря	(Гостовниѣ)		
	Дос:	Фрѣ:	Хвѣ:
Трѣпеза узидана на 1 столпѣ покронци на ней ѡ картона			1
Иконица на безѣ мѣлатѣ		1	
Крѣстоу за сохраниѣ Игница ѡ плѣхѣ	1		
Крѣстоу дрѣвниѣ			1
Свѣщеника цѣрна 2ва и еданѣ дрѣвниѣ		1	
Проконидѣ зидана	1		
Покронци на нѣкоѣ ѡ картона		1	
Петурѣ цѣниѣ	1		
Дѣска	1		
Звѣздаца ѡ плѣхѣ позлащена	1		
Дѣска ѡ плѣхѣ	1		
Копиѣ са коцаниѣмъ дрѣвниѣмъ	1		
Покронци на безѣ мѣлатѣ		1	
Бѣсѣдѣ " " "		1	
Дѣска ѡ безѣ белѣга		1	
Икона на дрѣвѣ мѣлатѣмъ 17			1
Звѣзда ѡ картона 1. и ѡ безѣ 2ва			1
Пятохлѣбениѣ ѡ плѣхѣ		1	
Кадилница посребранѣга	1		
Иерничѣ за теплотѣ	1		
Звонца мала три	1		
Книга у Олтарю			
Бѣсѣда са Апѣломѣмъ за еднои глѣзанѣ ..	1		
Слѣженникѣ на среднѣ коло	1		
Судѣвниѣ Свѣщеничѣскоѣ			
Фелонѣ ѡ картона	1		
" ѡ безѣ		1	
Сѣмѣра ѡ " два		1	
Поясѣ ѡ солѣта	1		
Набѣлѣнѣ ѡ солѣта	1		
Свѣщениѣмъ два		1	
Бѣсѣ Олтаря			
Тѣмѣла тѣмѣрскаго дѣла на нѣкоѣ			
Иконѣ 30	1		
Крѣстоу надѣ тѣмѣрскаго	1		
Икона Христовѣ на Налѣни		1	
Кандѣло предѣ Крѣстоу цѣниѣ		1	
Кандѣло предѣ прѣстоуниѣмъ Иконѣмъ четирѣ		1	
Свѣщеника дрѣвниѣ два		1	
Книга вѣкъ Олтаря			
Книга Свѣщениѣмъ Прѣсѣдѣмъ	1		
Правила С: Свѣщениѣмъ на мѣло коло ..	1		
Иконица ѡ плѣхѣмъ са Трѣпезѣ		1	
Иконица		1	
Сѣмѣра за Свѣщениѣмъ дрѣвниѣмъ прѣсѣ ..			1
Сѣмѣра мѣла два	1		
Иконица една цѣниѣ една ѡ чѣрниѣ безѣ ..		1	

Еъ Торѣмъ дне 5го Нѣмберѣ 1847 лѣта
+ Јакошъ Мѣрѣвичѣ тѣторѣ
Павѣлѣ Копѣвичѣ парошѣ Торанскѣмъ."



Сл. 2. Изглед цркве Светог Пантелејмона око 1950. године

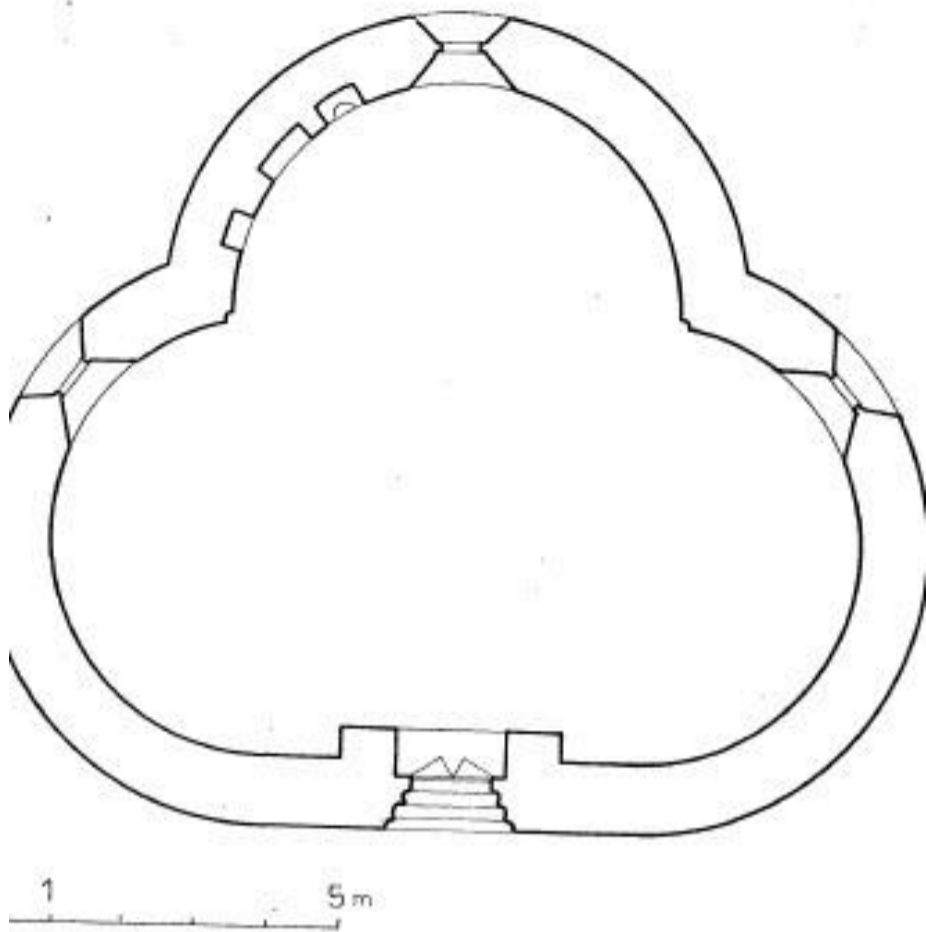
Fig. 2. Vue de l'église Saint-Pantaléon vers 1950

шени зидови који се ту виде, веле да су од турске тврђаве. Ту је нађена једна велика заједничка гробница. Кула данашње цркве је округла и мисли се да је то кула некадашње турске џамије."⁵

У Шематизму митрополије карловачке за 1905. годину, поред статистичких података о торањској парохији, за цркву је речено: „Храм се налази у једном стању."⁶

Ђуро Сабо⁷, познати хрватски истраживач и аутор многих књига и чланака о старим градовима и црквама у Славонији и Хрватској, међу првима је уочио историјску и архитектонску вредност ове, већ тада оронуте, цркве. Неки његови текстови, у којима је описано стање овог сакралног споменика, прожети су патетичним тоном. Разлог томе је јадно стање у коме се налазила црква Светог Пантелејмона, а и решеност појединаца да се та стародревна црквица поруши и од добијеног материјала сагради нова црква у самом месту Торњу. Своју осуду ове намере Сабо започиње речима: „Ипак је коначно, међутим, све узалудно, кад људи немају душу, кад они сами руше без потребе оно лијепо, што им је намрла прошлост. Нека не забораве, да ће се једном упирати прстом у кривца, па било то и послѣ његове смрти. Управо је деспаратан прилог за познавање нахије (да се благо изразим) случај у Торњу код Пакраца. Тамо је постојала још од далеких турских времена ванредно занимљива црквица, готичког слога, грађена у форми тролиста. Таков облик није до сада нигдје другдје познат, а јамачно је баш по

У Шематизму епархије пакрачке за 1898. годину каже се да се торањска црква налази у шуми, а место на коме је храм зове се још и Градско брдо. Даље се наводи: „Пору-



Сл. 3. Основа цркве светог Пантелејмона код села Торња (све цртеже урадио арх. др Војислав Матић коме дугоујем искрену захвалност)
 Fig. 3. Le plan de l'église Saint-Pantaléon près du village de Toranj (Tous les dessins ont été faits par l'architecte Vojislav Matić à qui nous exprimons ici notre gratitude sincère)

древној црквици добило мјесто име. Недавно сазнаде повјеренство, да се та црквица, која је била још у добром стању кани порушити, да се сагради нова...⁸

Када је за ту намеру сазнало Земаљско повјеренство за чување умјетних и историјских споменика у Хрватској и Славонији, упутило је 7. марта 1927. званично писмо епископу Мирону у Пакрац с молбом да спречи рушење овог јединственог споменика на подручју Славоније. На допис Земаљског повјеренства, одговорио је 28. јуна 1927. владика Мирон следеће:

„Поводом цијењеног дописа од 7. марта 1927. Број 5. позвали смо срп. правосл. црквену опћину у Торњу, да са своје стране учини што год учинити може, да се данашња њезина парохијална црква св. Пантелејмона од рушења сачува, и ако је народ парохије торањске одлучио, да гради нову цркву.

Градња нове цркве потребна је, јер стара црквица не само да је тијесна, него је и доста од села удаљена, а уз то и у доста слабом стању. Због тога епархијска власт не би могла наћи разлога, да се градњи нове цркве противи, шта више, пошто је свака градња данас скупа, а парохија торањска, сиромашног стања, морало би се дозволити да се стара црква поруши, те материјал употреби за градњу нове цркве, а стари иконостас постави у нову цркву.

Према томе, ако би се хтјело стару црквицу оставити недирнуту, могло би се то по гласу

изјаве црквеног одбора торањског из сједнице одржане 3. априла 1927. извести једино на тај начин, да се црквеној опћини накнади цигла и грађа мјесто оне која би се добила од старе цркве, а пошто би у том случају и стари иконостас у тој црквици остао, потребно би било сиромашној тој парохији осигурати и новчану државну припомоћ за нови иконостас у новосаграђеној цркви. Исти црквени одбор рачуна да би му за све наведено (циглу, грађу и иконостас) у најмању руку требало 50.000 динара припомоћи, па да тијем подмири оно што би рушењем старе цркве за новоградњу добио.

О тога дакле, да ли та повјеренство може ту припомоћ срп. православној црквеној опћини у Торњу у сврху градње нове парохијалне цркве осигурати, зависило би да ли ће епархијска власт моћи успјети да садашњу стару црквицу од рушења спасе и речену црквену опћину придобије, да је даље уздржава као своју гробљанску цркву тако као што је она данас."⁹

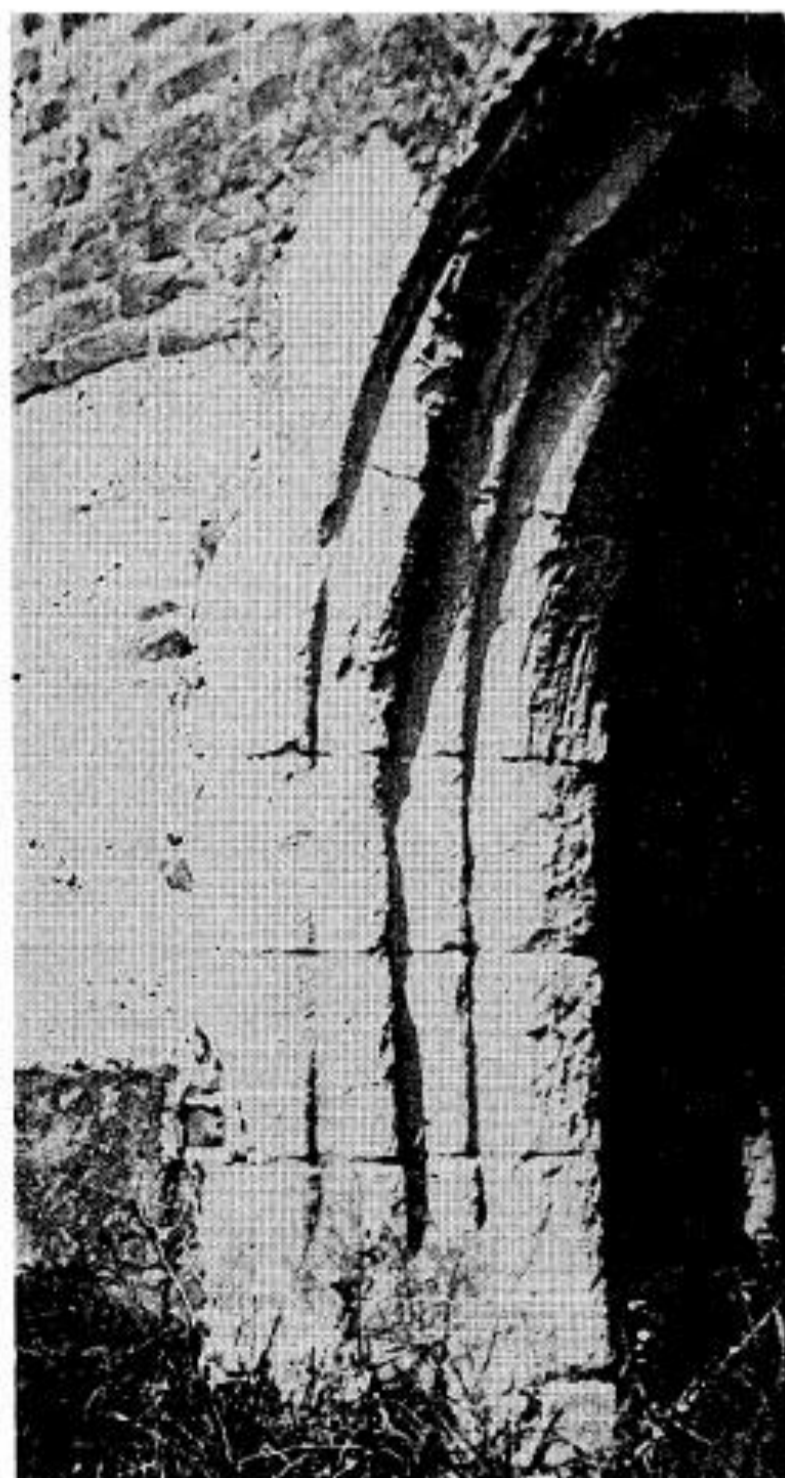
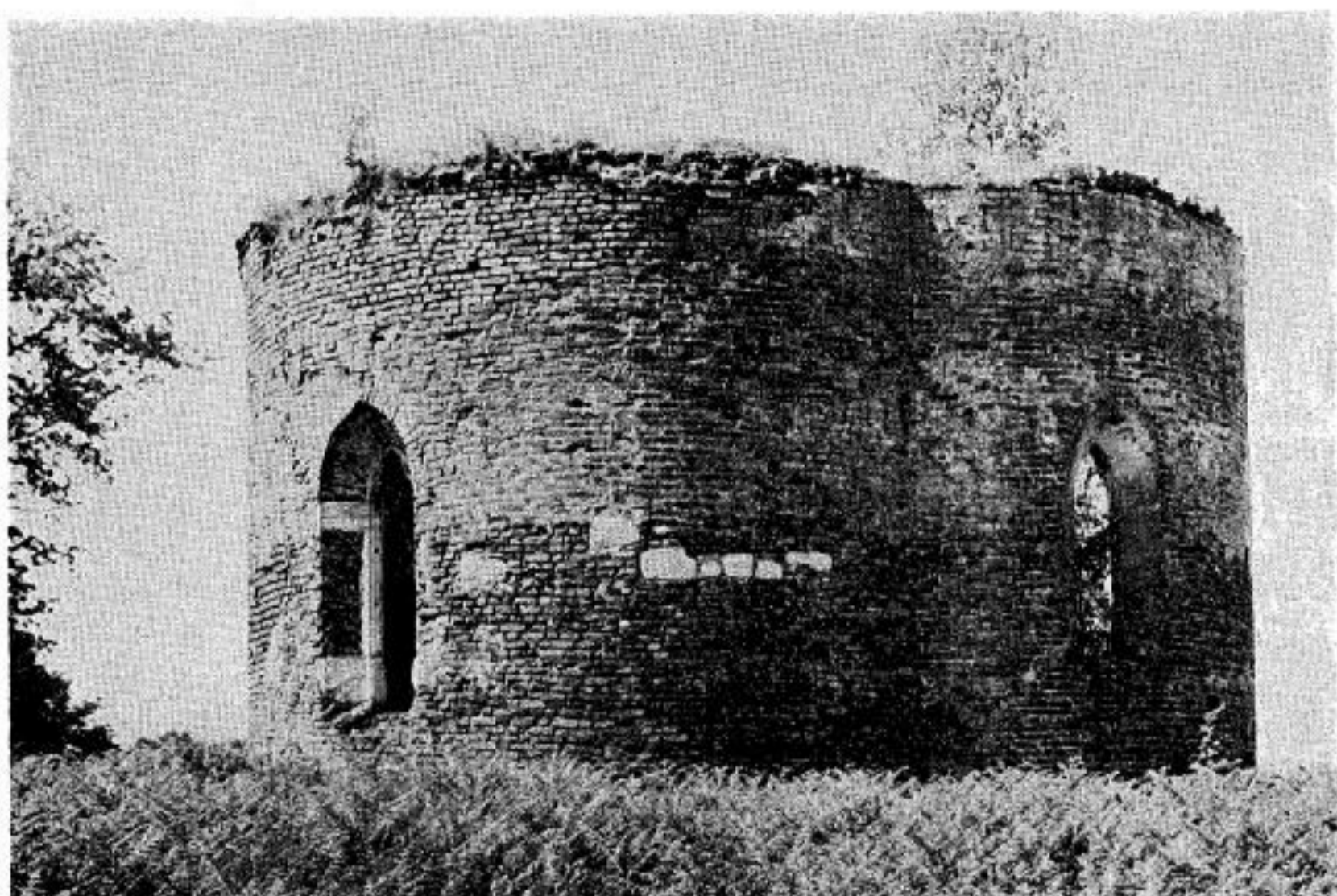
⁵ Шематизам Православне српске Епархије пакрачке за 1898. годину, Пакрац 1898, 50.

⁶ Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. године, Карловци 1905, 882.

⁷ Ђуро Сабо доставио је Радославу Грујићу још 1919. године два цртежа с изгледом и основом цркве Светог Пантелејмона код села Торња са текстом: »Crkva se nalazi na kraju sela, podalje od njega osamljena, na groblju. Nedaleko oranice, na kojima je navodno nekada postojalo mjesto, gdje se navodno i zato otkopavaju kosti i slično. Crkva je u obliku trolista. Zidana od cigle. Ponegdje ima umetutog tesanog kamena. Postoji vijenac od kamena s gotskom kosinom počiva na fundamentu od cigle. Gdje se dva poluluka spajaju nalazi se prema gotskom ulazu s gotskim profilisanim dovratnicima. Tri prozora gotska sa djeloni sačuvanog mrežišta. Unutrašnjost, danas pravoslavna crkva. Nekad očito pravoslavna kapela. Voltana nije bila, a tragovi trijunfalnog luka postoje još.« (Музеј СПЦ — Оставина Р. Грујића, 1181).

⁸ У даљем тексту Ђ. Сабо додаје: »Kada je jedan nesmotreni Hofrat u Beču napisao, da bi se Dioklecijanova palača mogla kao kamenolom iskoristiti, smjesta je bio penzionisan, a svi primjerci njegova opusa uništeni, do jednog, što je dospio u ruke Mons. Bulića, koji ga je mirno preštampano kao memento. A za nas, baš za one krajeve tamo vrijedi ona mala crkvice barem toliko, koliko za Dalmaciju i za sav svijet Dioklecijanova palača. Vidite tamo je nekada bujao život, postojalo je 30 župa, a Turcin je sve to uništio, a da nije ništa, bas ništa svoga ostavio. Tek su brojne ruševine ostale iza njegovog stopedesetogodišnjeg gospodarstva. A sada, mjesto da ih čuvamo, kako se to kulturnom svijetu dolikuje, mi ih sami osudujemo bez potrebe na smrt. To neće ni najgluplji čovek verovati, da bi se ikome isplatilo ciglju bas tamo dobivati, jer ovo bi bila svakako triput skuplja od nove, dobre ciglje. U to doba bio je nekako kongres arheologa u Beogradu, pa je potpisani tu priliku upotrebijo da tu stvar prikaže istinski, a — crkva ce biti valjda spasena.« [Gj. Szabo, *Epilog — Spomenici prošlosti za rata i poslije rata*, Narodne starine, XVI (Zagreb 1928/29) 83 i 84].

⁹ Републички завод за заштиту споменика културе у Загребу, бр. 64 и 123 — Повјеренство 6/1927.



Сл. 4. Изглед цркве Светог Пантелејмона 1985. године

Сл. 5. Портал цркве Светог Пантелејмона

Сл. 6. Детаљ портала са профилисаним луковима

Fig. 4. Vue de l'église Saint-Pantaléon en 1985

Fig. 5. Portail de l'église Saint-Pantaléon

Fig. 6. Détail du portail et les arcs profilés

На писмо епископа Мирона, које својим садржајем још увек не гарантује да ће црква Светог Пантелејмона бити спасена од рушења, уследио је одговор Земаљског повјеренства у коме се каже:

„Захваљујући на извештају под горњим бројем од 15/28. јунија 1927. изриче ово зем. повјеренство Вашој Високопреосвештености најбољу захвалу, што се барем покушало спасти један јединствени споменик као што је црква у Торњу од тога, да постане каменолом за новоградњу. Овом повјеренству не стоје дакако потребна средства за спасење те врло вриједне црквице на располагању, па не може ништа учинити, већ се обратити на Министарство Просвете, можда оно нађе какова пута, да се та несрећа запријечи, а да житељи ипак добију своју потребну цркву. Ну ако се и то не даде учинити, већ мора црквица дати своју цигљу — а та ће јамачно доћи скупље од нове — молим усрдно Вашу Високопреосвештеност, да прије рушења даде црквицу снимити архитектонски, што је једино, што се мора учинити, кад нема излаза, да се не почини ово тешко дјело.“⁴⁰

Истог дана кад је Повјеренство одговорило епископу пакрачком Мирону, ова установа упутила је и званичну представку Министарству просвете у Београду, с молбом:

„У мјесту Торњу, недалеко Пакраца, налази се стародревна готска црквица, јединствена у свом саставу, једина у свој нашој држави, која потјече још из предтурских времена. У основи је својој точан тролист, свођен готички, врата и прозори готски уоквирени. Служи селу Торњу, којем је подала име, за цркву, а јамачно је некада била покрајна црква, док је уз њу постојала друга већа, већ одавно нетрагом изгинула црква. Сада је одлучено, да се руши, па да се цигља употреби за новоградњу, која је доиста потребна. У случају, да би се оставила траже житељи тога села одштету од 50.000 динара!

Како је та црква уникат, како је рушењем добивена цигља барем тако скупа као нова, како је данас тешко оправдати пред културним свијетом овај слабо културни чин, ако се и мора признати потпуна потреба новоградње, моли ово зем. повјеренство, да Министарство Просвете изволи можда наћи који пут, како би се црква спасла, а да се народу не закрчи пут до новоградње.

У прилогу се доставља слика и нацрт те грађевине.“¹¹

Убрзо је Ђуро Сабо сазнао да ће црква Светог Пантелејмона бити поштеђена рушења, јер уз наведени текст „Епилога“ налази се и фотографија на којој је приказана ова гробљанска црквица, испод које је легенда: „Торањ код Пакраца, прастара градска црква, данас православна, била осуђена на пропаст, спашена.“¹²



Сл. 7. Доњи део портала

Fig. 7. Partie inférieure du portail

Радослав Грујић, у Споменици посвећеној пакрачком епископу Мирону, такође помиње цркву Светог Пантелејмона у селу Торњу, за коју каже да има тролистну основу и да потиче још из „предсрбских времена у Славонији, а преграђена је из култорња у цркву 1757. године“. За овај храм Р. Грујић још каже да је „једина грађевина у свој држави изведена у облику тролистне ротунде“.¹³

Сличан опис оставио је и Љ. Караман, који такође наводи да је у Торњу код Пакраца сачувана црква са тролистном основом.¹⁴

У *Енциклопедији ликовних уметности* дат је сажет опис ове цркве са основним стилским елементима: „На гробљу изван села стоји готичка црква тролистна тлоцрта. Грађена је од опеке, а архитектонски детаљи од камена. У унутрашњости су остаци ребара готичког свода, а сучелице светишта је шиљасти довратник. Камена кружишта на прозорима су оштећена. Црква, прекривена чуњастим кровом, служила је од 1757. године до 1931. године (када је у селу саграђена нова црква посвећена

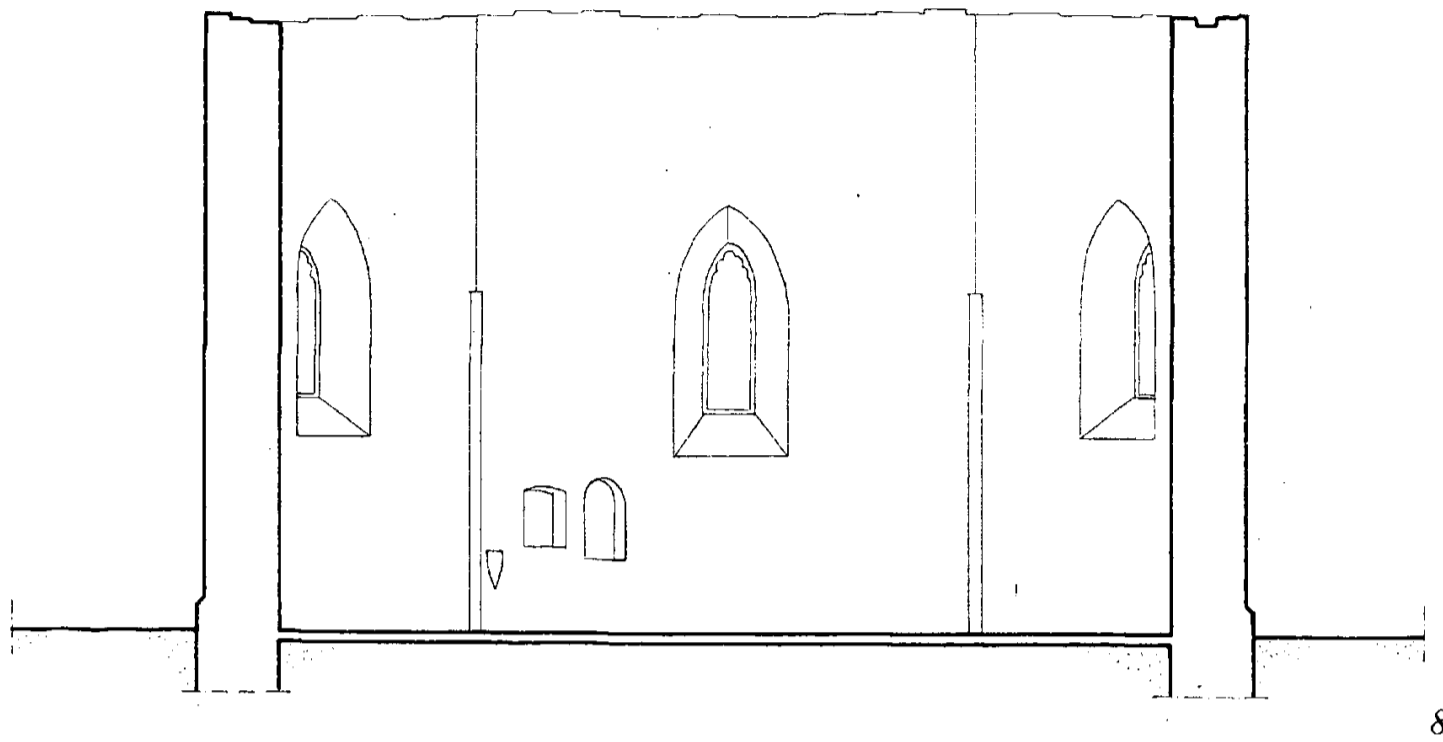
¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

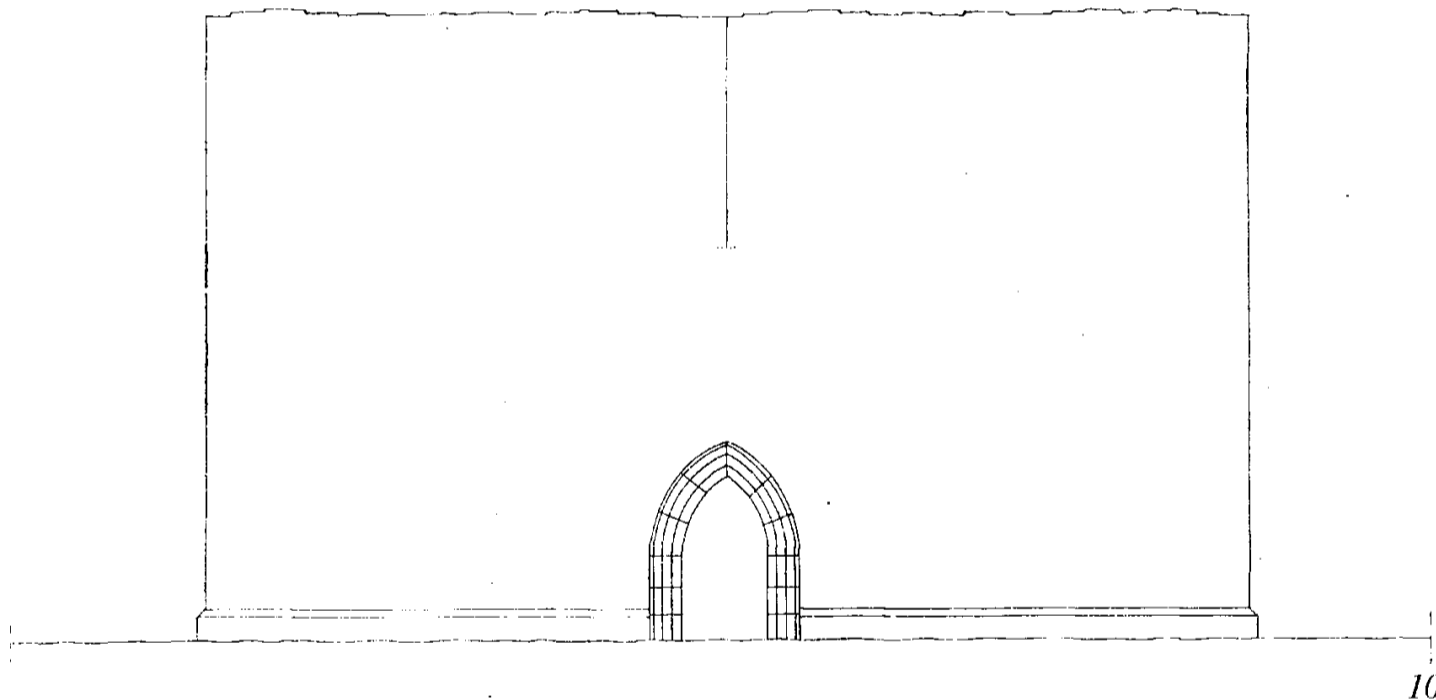
¹² Gj. Szabo, *нав. дело*.

¹³ Р. Грујић, *Споменица о српском православном владичанству пакрачком*, Нови Сад 1930, 266.

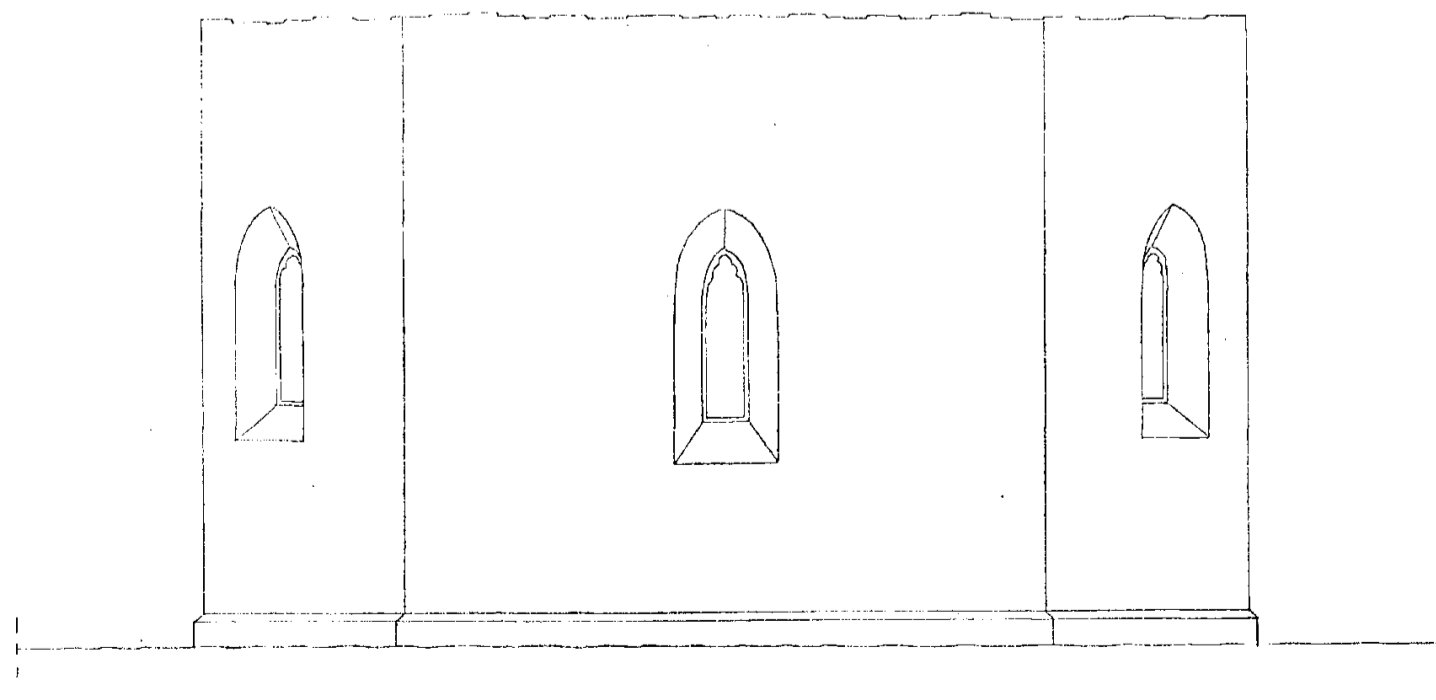
¹⁴ Lj. Karaman, *О уметности средњег вијека у Хрватској и Славонији*, *Хрватски зборник*, год. III (Загреб 1950) 171.



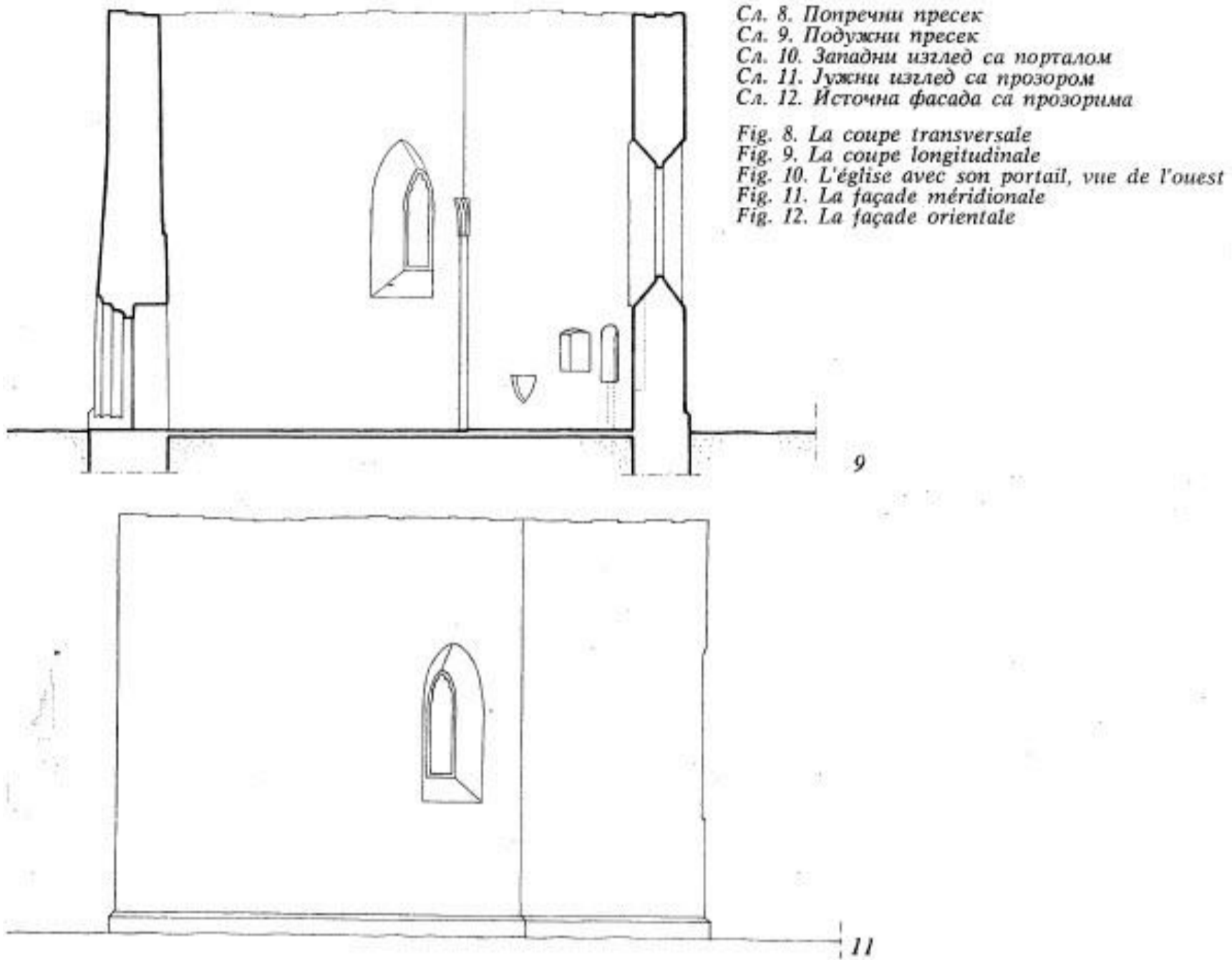
8



10



12



Сл. 8. Попречни пресек
Сл. 9. Подужни пресек
Сл. 10. Западни изглед са порталом
Сл. 11. Јужни изглед са прозором
Сл. 12. Источна фасада са прозорима

Fig. 8. La coupe transversale
Fig. 9. La coupe longitudinale
Fig. 10. L'église avec son portail, vue de l'ouest
Fig. 11. La façade méridionale
Fig. 12. La façade orientale

такођер Св. Пантелејмону) православном богослужењу.¹⁵

Говорећи о српској уметности у старој Славонији и Хрватској, Дејан Медаковић уочава могућност да је ова грађевина још у свом првобитном облику зидана као црква. На ово упућују, како наводи Д. Медаковић, „три готска прозора са степенасто увученим луковима и наос одвојен од презбитерија једним профилисаним луком на шиљак, који је данас прекинут, из чега закључујемо да је црква имала готски свод који је доцније замењен равном таваницом”.¹⁶

В. Радауш сматра да „гробна капела” у селу Торњу представља посебан, оригиналан пример готске сакралне архитектуре. На тролисној основи, како наводи В. Радауш, „подигнут је објекат са веома лијепим готичким отворима и касноготичким ребрима који су некада по јачавали свод”.¹⁷

У неким својим ранијим написима, у два наврата, осврнуо сам се на прошлост, посебно на затечено стање овог јединственог споменика

сакралне архитектуре на славонским пределима, па и шире. У тексту *Заборавамо темеље наше културе*¹⁸ покушао сам, поред помена историјских делатности везаних за ову црквицу, да сачиним и њен опис са основним архитектонским одликама. Посебну пажњу поново сам посветио њеном рушевном стању с намером да подстакнем надлежне да се нешто учини за спасавање овог средњовековног споменика.¹⁹

¹⁵ Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. 4, Zagreb 1966, 439.

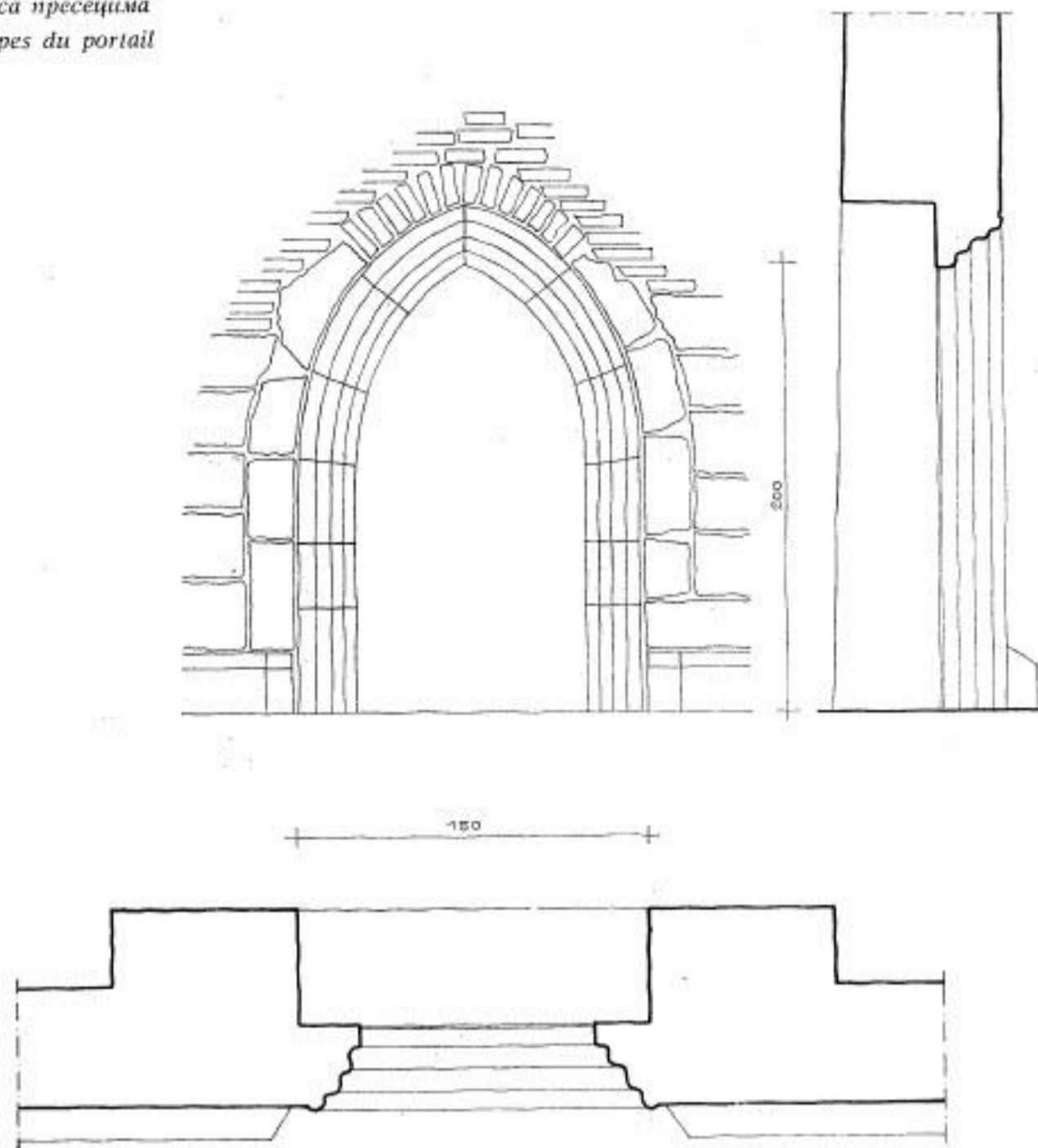
¹⁶ Д. Медаковић, *О српској уметности у области старе Славоније и Хрватске*, Путеви српског барока, Београд 1971, 229 и 230.

¹⁷ В. Radaus, *Srednjevekovni spomenici Slavonije*, Zagreb 1983, XVIII.

¹⁸ С. Милеуснић, *Заборавамо темеље наше културе*, Православље, бр. 341 (1981) 6.

¹⁹ С. Милеуснић, *Црква Светог Пантелејмона код села Торња*, Глас светих равноапостола Ђирила и Методија, год. X/XI (јануар—децембар 1983/84) бр. 115—118, 10.

Сл. 13. Портал са пресецима
Fig. 13. Les coupes du portail



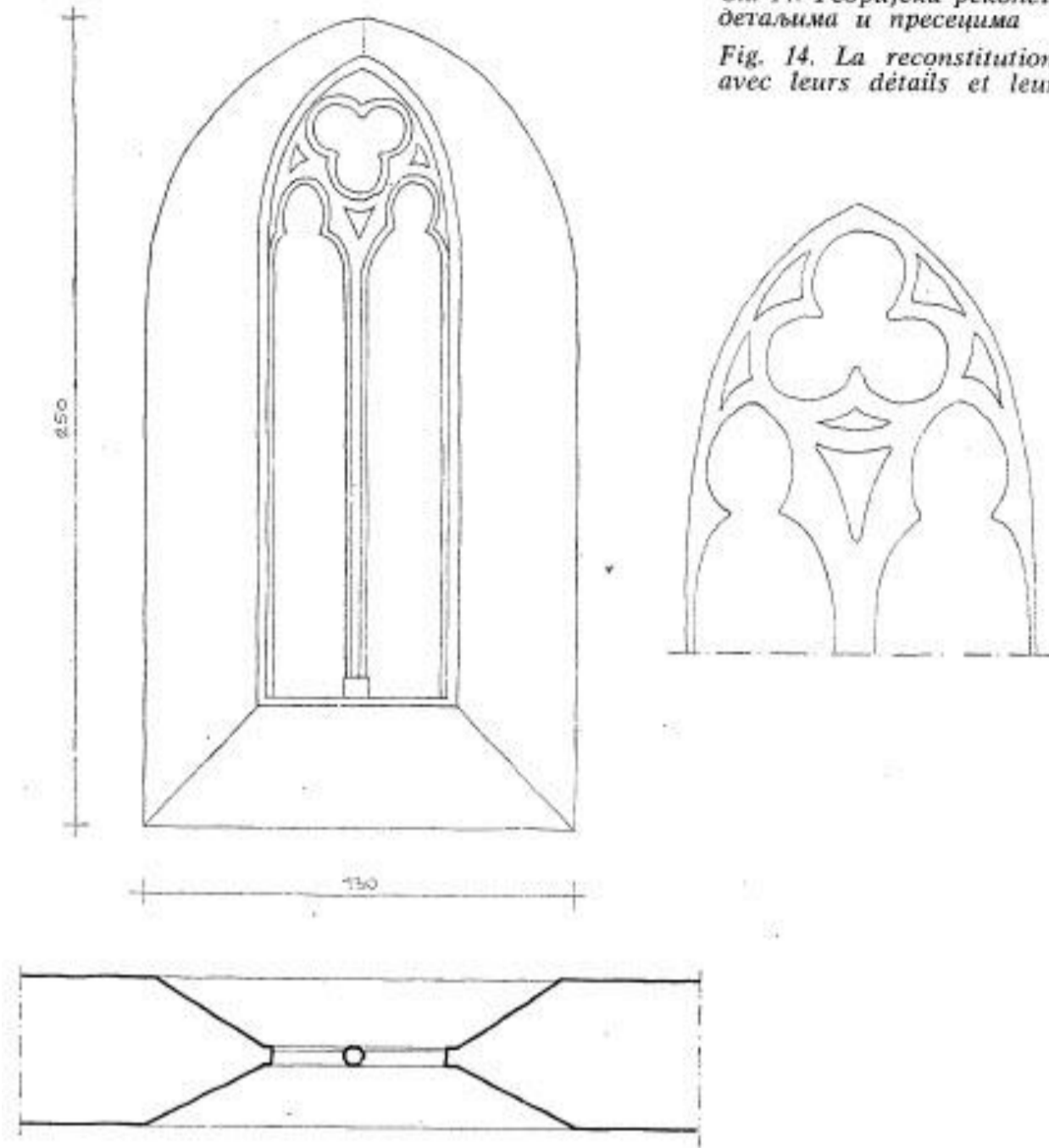
Кратак преглед записа и помена који је сачуван у архивским изворима и писаној речи сликовито казује да је ова црквица од давнина привлачила пажњу добронамерних људи, истраживача, па и научника, али не увек на време и у довољној мери. О њеној прошлости мало се зна; најчешће се говори да потиче из предтурских и предсрпских времена у Славонији, да је била „покрајна“ црква, док је уз њу некада постојала велика црква, или, да је данашња црква Светог Пантелејмона преправљена од старе и напуштене турске утврде — куле. Да је овај споменик у свом најранијем времену грађен као црква, а доцније, услед историјског тока времена био напуштен, да би крајем XVII века, кад је српско становништво населило село Торањ, обновљен и прилагођен за православну богомољу, сведоче многи историјски извори. После пада Славоније (1457) под турску управу, многа хрватска насеља у пакрачком и церничком санцаку остала су напуштена. По сачуваним описима Славоније из 1629. и 1630. године каже се „да су цркве великим дјелом одкрите, све са старинским зидинама, без звона, без жртвеника и без слика“. По облику,

каже се у тим описима, многе цркве у Славонији старије су од доласка Турака у ове крајеве.²⁰

Црква Светог Пантелејмона у основи је тролисна, типа ротунде, и у свом првобитном облику служила је као гробљанска капела, тзв. *capnarium* — костурница. Цркве ротунде појављују се врло рано, у IX и X веку, и грађене су углавном по узору на капелу у Ахену (Achen), која је подигнута још у време Каролинга. Тај облик градитељства брзо се ширио по Моравској, Чешкој, Пољској, а код нас у Словенији.²¹ Првобитно су то биле дворске капеле, од XI века и даље се граде као капеле властеле, али и као сеоске парохијске цркве, и задржале су се у црквеном градитељству све до XIV века. Основа ових цркава је кружног облика с полукружном апсидом. Пред крај XII и почетком XIII века гради се нови тип ротунди — карнери, такође кружног или полукружног облика у два нивоа: са костурницом у приземљу и капелом на спрату. Уобичајено је било да се капеле тог типа и те намене подижу у непосредној близини великих парохијских цркава или на гробљу, и служиле су за сахрањивање или за смештај костију из ранијих гробо-

Сл. 14. Теоријска реконструкција прозора са детаљима и пресецима

Fig. 14. La reconstitution théorique des fenêtres avec leurs détails et leurs coupes



ва. Такве капеле највише се граде у периоду романике и то у Моравској, Аустрији и Мађарској, а нешто ређе у време готике.²²

Готских споменика на подручју Славоније нема много, али нису ни сасвим непознати. Најранија готска грађевина у централном делу Славоније је некадашња бенедиктинска црква Свете Хелене у месту Бијела, недалеко од Дарувара. Од ове цркве, која се помиње још у XIV веку, није ништа сачувано, иако је пре 50 година постојао један добро очувани готски лук. Још мање знамо о готској црквици која је некада постојала надомак села Драговића, недалеко од Пакраца.²³ Најбоље очувана готска архитектонска целина на подручју некадашње Доње Славоније је манастир Света Ана, недалеко од Бастаја, подигнут 1412. године као павлински манастир. Црква Свете Ане изгубила је доста од свог првобитног архитектонског изгледа; крајем XVII или почетком XVIII века порушен је високи готски торањ, на северној страни зазидани су готски прозори, а нису сачувани, а вероватно су постојали као на јужној и источној страни, потпорни стубови. Међусобна сродност ових готских грађевина, иако се налазе у склопу некадашњег граничног појаса који се протезао између Доње и Горње Славоније, и нису много удаљене од цркве Светог Пантелејмона, у основи је мала, изузев стилске

блискости у неколико архитектонских детаља: у готским порталима са профилисаним луковима, готским прозорима са преломљеним луковима и испуштеним оплатама са спољашње и, унутрашње стране. Више сродности у архитектонском изгледу са црквом Светог Пантелејмона у Торњу има црква Светог Димитрија у Дреновцу и капела у месту Горјанима, недалеко од Ђакова. Оба ова споменика припадају касноготском грађевинском наслеђу. Најближа, у свом триконхалном изгледу, са црквом у Торњу је гробљанска капела у Свиковцу код Вараждина. Поред старе полукружне апсиде, што је чинило основу ове цркве, дограђене су 1618. године две бочне апсиде тако да је добила изглед тролисне грађевине.²⁴

²⁰ Т. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II dio, Spomenici o Slavoniji u XVII vijeku, Zagreb 1891, 67.

²¹ О томе опширно: М. Zadnikar, *Romanska arhitektura na slovenskem*, Ljubljana 1959. и I. Komelj, *Gotska arhitektura*, Ljubljana 1969.

²² V. Gervers-Molnâr, *A középkori Magyarország rotundái*, Budapest 1972.

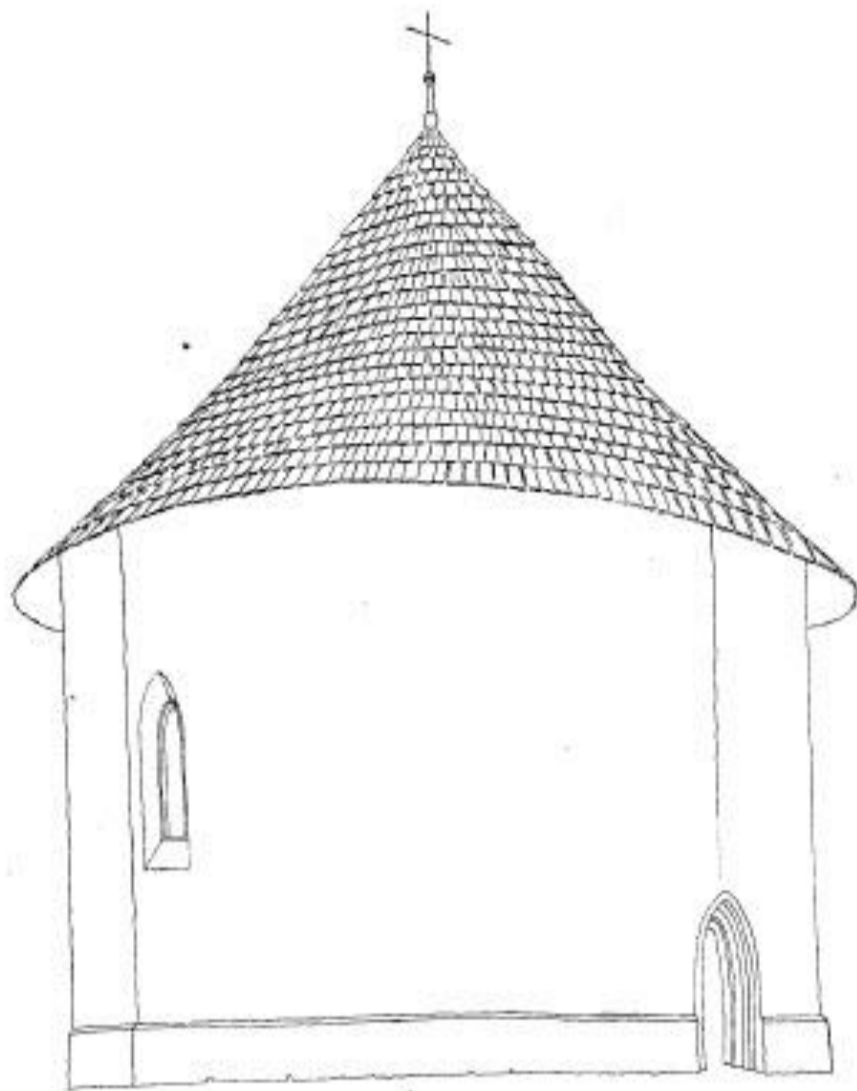
²³ Gj. Szabo, *Srednjevjekovni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, 113.

²⁴ Gj. Szabo, *Spomenici turskog doba u Slavoniji*, »Novosti« (Zagreb 1929) uskršnji broj.

По архитектонским одликама, црквица Светог Пантелејмона припада касноготичком уметничком наслеђу. Сачувани делови камених профилисаних лукова, који су некада делили олтарски део од наоса цркве, карактеристични су за стваралаштво готике XIV и XV века. Доста мали, али изузетно лепо обрађен портал такође временски припада крају XIV века. Исти је случај и са прозорским отворима. Ови архитектонски детаљи упућују на претпоставку да ти камени декоративни елементи нису интегрални део ове архитектонске целине, већ да су припадали неком старијем сакралном објекту. Из најранијих писаних извора сазнаје се да је црква Светог Пантелејмона „на старом из фундамента... каменом и циглом зидана". Ћ. Сабо тврди да је ова црква „некада била покрајна црква, док је уз њу постојала друга већа, већ одавно нетрагом изгинула црква". По првом наводу, ова црква подигнута је из темеља на старом црквишту. За њену градњу могао је да се користи материјал — камен и цигла, као и декоративна пластика — са старе цркве за коју Сабо каже да је „већ одавно нетрагом изгинула црква".

Да се цркве подижу на старом црквишту или неком култном месту одавно је познато хришћанској традицији. На подручју Славоније такви примери су бројни. Године 1751. упутили су хрватски бискупи представку царици Марији Терезији у којој се жале да српске „владике или тзв. шизматички епископи неће да се оставе својих навикнутих мана, већ своје цркве умножавају и зиђу праве цркве од камена; па још и на старим католичким црквиштима".²⁵ Познато је да су српски манастири на подручју старе Славоније, које су Срби подизали и обнављали кроз XVI, XVII па и XVIII век, углавном лоцирани на старим напуштеним црквиштима. Тако је манастир Ораховица подигнут на месту некадашњег манастира Ремете, Марча на темељима старе цркве Свих Светих, а манастир Дреновац на напуштеном римокатоличком црквишту.²⁶

С доласком Турака и коначним падом Славоније, овим подручјем „ничије земље" протезала се граница између турског и хрватског дела Славоније, односно између Доње и Горње Славоније. Та граница у XVI веку није била стална, а тек почетком XVII века, кад је склопљен мир на ушћу реке Житве, дошло је до успостављања сталније хрватскотурске границе, која је, према географским картама из 1639, 1657. и 1673. године, ишла од Тополовца код Сиска према Мославачкој Гори, затим планинскобрдским делом до Орловца где је прелазила реку Чесму, па између Раче и Зденаца, Чрешњевице и Грабровнице, Калиновца и Клоштра долазила на Драву.²⁷ Због стратегијског положаја, који је донекле условљен и конфигурацијом земљишта, део историје цркве Светог Пантелејмона везује се и за време турске превласти на



Сл. 15. Перспективни изглед цркве Светог Пантелејмона

Fig. 15. La vue générale de Saint-Pantaléon

овом подручју. И данас се на овом терену, који је правилног квадратног облика, а вештачки уздигнут, налазе остаци камена и цигле, што сведочи да се ту некада налазило утврђено турско место. У војној стратегији Градско брдо, како се још зове терен на коме се налазе зидине цркве Светог Пантелејмона, испуњавало је основне елементе одбрамбеног утврђења: стабилност утврде, заштићене природном препреком — шумом, прегледност околине и непосредна близина главне саобраћајнице у самом граничном појасу. Поједини турски топоними, који су се до данас задржали на овом подручју, као засеок Турковача, пропланци Џаине и Кули брдо, ливаде Џамануше, Џолови и Амбариште, потоци Арновац, Шабиновац и Ралинац, такође сведоче о турској прошлости у овом делу Мале Влашке.²⁸ Доста су ретки материјални остаци турске прошлости на подручју Доње Славоније, иако су Турци већ 1536. године заузели Брод и Пожегу, 1542. године Пакрац, а 1543. године Бијелу Стијену. Коначним падом Славоније 1547. године, Турци су на овом подручју формирали три санцака: пожешки, сремски и трећи са седиштем у Чазми (1557), одакле је 1559. године премештен у Пакрац и коначно у Церник. Како је постепено освајана Славонија, опсег и седиште санцака су се мењали. Главно турско упориште било је у Пожеги, где је било 14 џамија.²⁹ Половином XVI века на турској страни Славоније била су утврђена места у Великој, Међурићу, Зденцима, Подборју, али прва насеља била су даље од ових утврђења према истоку,



Сл. 16. Готски прозор — спољашњи изглед
Fig. 16. Fenêtre gothique — aspect extérieur



Сл. 17. Део готског профилисаног лука
Fig. 17. Une partie de l'arc gothique profilé

под Псуњем, околина Пакраца и Сирача, под Папуком, у долини Слобоштине, уз ток Пакре и Бјеле, затим у долини Воћинке, како би била што боље заштићена од хрватскоаустријских напада. Широки појас уз границу био је пуст због опасности па становништво и с једне и с друге стране. На освојене поседе Турци су насељавали српски живаљ из Босне и Србије, а то је било у интересу Турске Царевине, јер је он требало да штити турску границу од аустријских и хрватских упада. Већ 1540. године у турској војсци помиње се српски војвода Иван Маргетић, који ће доцније прећи на аустријску страну. На овом подручју, које се помиње и као Мала Влашка, било је 73 српска насељена места, изузев 40 хрватских породица које су се одржале у Дерези, Бадљевини и Скандеровцима.³⁰ Крајем XVI и почетком XVII века Срби све чешће прелазе на подручје Горње Славо-

није, јер нису хтели, како сами кажу, да служе нехришћану. Велика заслуга за прелазак Срба на страну Аустрије припада и пожешком митрополиту Василију, који је 1594. године напустио своје седиште у манастиру Ораховици и населио се са многобројним Србима око Ровишта. После скоро 100 година, око 1691/2.

²⁵ М. Грбић, *Карловачко владичанство*, Карловац 1891, 26 и 27.

²⁶ Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, 15.

²⁷ Ј. Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, Zagreb 1970, 23.

²⁸ *Шематизам православне српске епархије пакрачке за годину 1898*, Пакрац 1898, 50.

²⁹ Ј. Buturac, *нав. дело*.

³⁰ S. Pavišić, *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953, 211.

године, кад су се прилике у пакрачком крају смириле, почели су Срби да се враћају на своја раније напуштена огњишта. Српско становништво населило је места: Кукуњевац, Торањ, Бујавицу, Јагму, Ловску, Суботску, Ливађане, Корита и Грабовац. Њихова струја, како наводи С. Павичић, на том подручју била је тако јака да хрватско становништво није ни улазило у тај крај, а нису то чинили ни касније.³¹ Већ 1702. године, код пописа места у Малој Влашкој — *Districtus Szubocska* — наводи се и село Торањ, као једно од места које граничи са селом Кукуњевцом.³² За разлику од пожешког Торња, стари извори за пакрачки Торањ имају одредницу „влашки”.³³ Године 1734. Торањ је имао 18 српских домова и био је у саставу кукуњевачке парохије, где је био поп Душко.³⁴ У време пакрачког епископа Софронија Јовановића (1743—1757) извршено је ново насељавање Славоније и то углавном српским становништвом из Босне и Лике. О тим новим сеобама сведочи и једно писмо владике Софронија упућено 31. децембра 1747. године из Слатине будимском епископу Василију, у коме каже: „Ва ове стране наше мнози из Турскија и из Личанскија страни прибегли.”³⁵ Већ 1759. године постојала је самостална торањска парохија са свештеником Стефаном Стојановићем.³⁶ Касније, по извештају од 25. фебруара 1771. године, у селу Торњу (*Toran*) било је 37 српских кућа, а свештеник је био Стефан Милошевић.³⁷ По Протоколу прихода пакрачког епископа за 1773. годину, торањску парохију, поред села Торња, у коме је било 34 српска домаћинства, чинила су и села Батињани, са 25 кућа, и Обреж, са 30 српских домова.³⁸ Фридрих Таубе, у свом *Опису Славоније и Срема*³⁹, кад набраја места у Пожешкој жупанији, такође наводи место Торањ (*Toran*), као „грчко” парохијско место које припада пакрачком владичанству. Број српских домова у Торњу смањен је 1779. године на свега 28. кућа.⁴⁰ Две године доцније, 1791, торањска парохија са селима Обреж и Батињани имала је 80 домова.⁴¹ Почетком XIX века, 1809. године, у Торњу је била 81 српска кућа, а 1839. број српских домова опао је на свега 28. Године 1869. број домаћинстава повећан је на 34 православне куће.⁴² По Шематизму епархије пакрачке за 1898. годину, торањска парохија спада у VI разред и има, заједно са селима Батињани и Обреж, 792 православна житеља. Парох, администратор, је Марко Витас, капелан пакрачки, председник Црквене општине био је Марко Ољача, а учитељ Миливоје Млађан, који је имао 59 ђака. Те године у пакрачкој епархији било је укупно 165 цркава: једна саборна, 102 парохијске, 53 филијалне и 9 капела. Једна црква подигнута је крајем XVI века, а четири крајем XVII века. Током XVIII века подигнуте су 123 цркве, а у XIX веку 29. За 8 храмова нема поузданих извора из ког

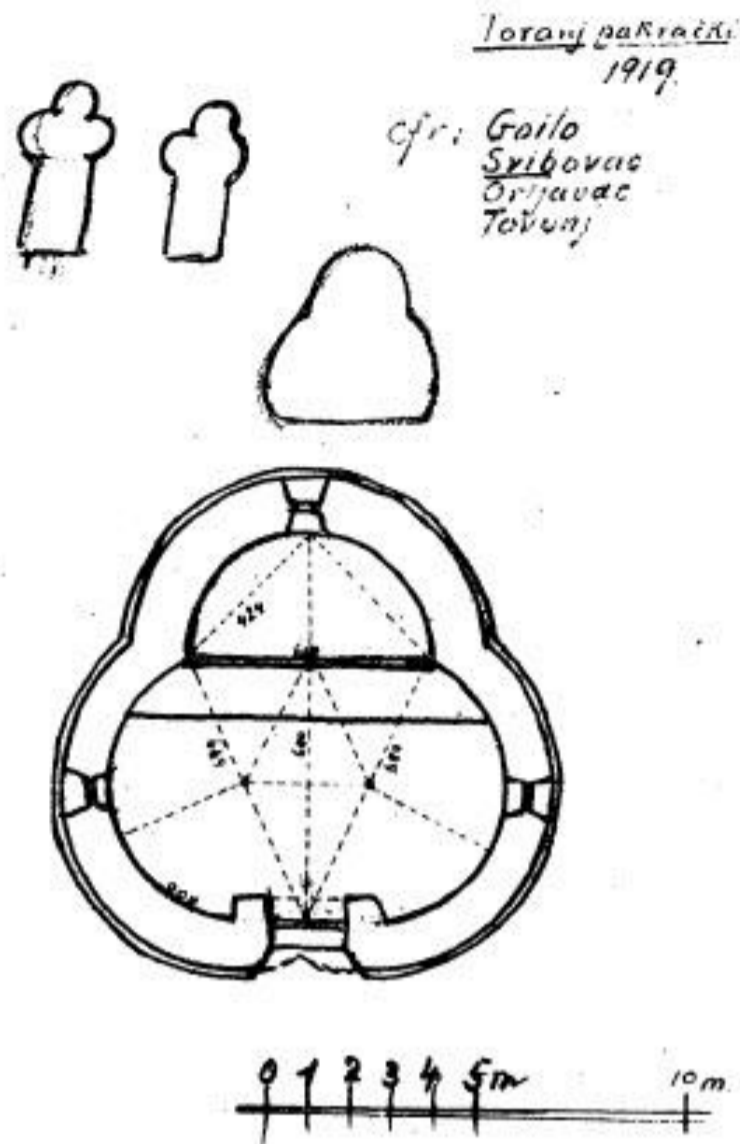


Сл. 18. Нова црква Светог Пантелејмона у селу Торњу саграђена 1931. године

Fig. 18. La nouvelle église Saint-Pantaléon, bâtie en 1931

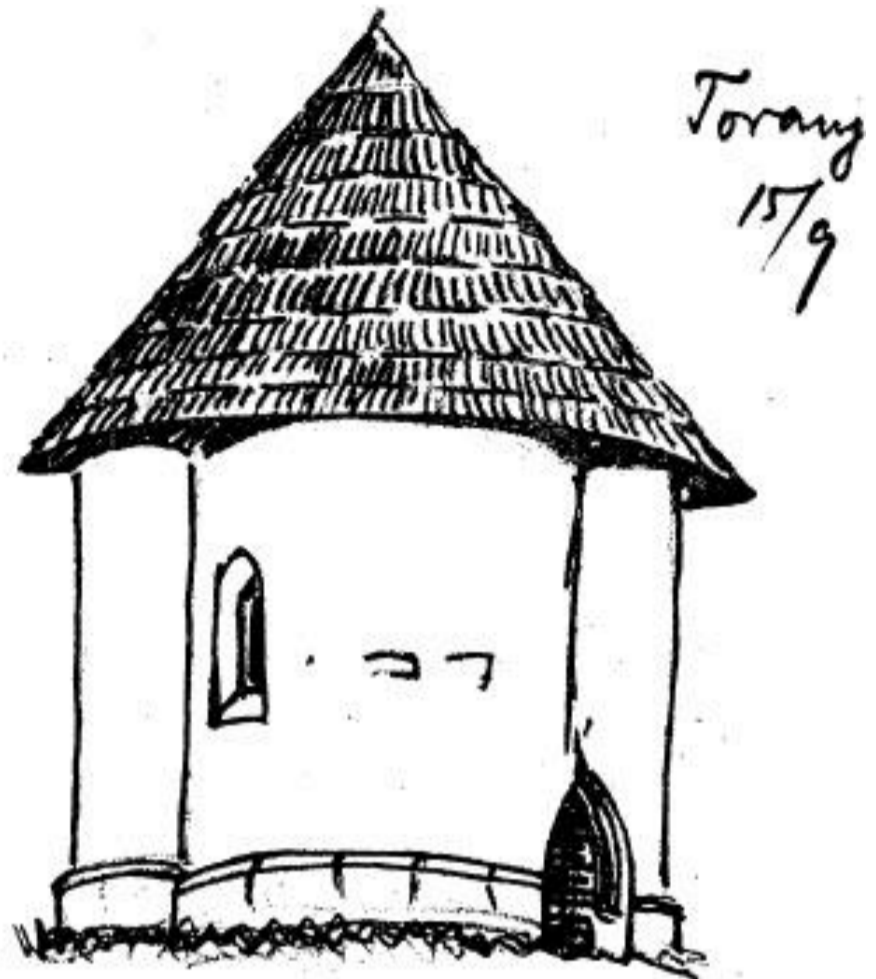
су времена. Цркве су грађене каменом и циглом, а две трећине су прекривене даском.⁴³

Године 1900, торањска парохија имала је 762 регистрована члана, са свештеником Атанасијем Зорчићем⁴⁴, а 1905. године број житеља повећао се на 915. За цркву Светог Пантелејмона 1905. године је забележено: „Храм се налази у јадном стању”⁴⁵, а то се може констатовати и 80 година касније — 1985. године.



Сл. 19. Основа цркве Светог Пантелејмона са пресецима и упоредним основама сродних цркава. (Цртеж оловком 1919. г.)
Fig. 19. Plan et coupes de l'église Saint-Pantaléon; plans comparés d'autres églises similaires (Dessin au crayon de 1919)

Црква Светог Пантелејмона је специфична архитектонска грађевина триконхалног изгледа, чију основу чине три апсиде. Данас је црква без кровне заштите, само су остали очувани циглом зидани дебели зидови, чија висина досеже 8 m. На камене темеље зидана је цигла, 4 до 5 редова, до пива земље, затим се наставља низ обрађеног камена. Овај камени венац распоређен је у зависности од нивоа тла; тако код улаза, на западној страни, висина овог каменог кордона износи 0,60 m, а најнижа 0,20 m, на источној страни. Зидови ове тролисне грађевине изузетно су чврсти, од 0,70 до 0,90 m, иако је црква доста малих димензија (9,15x11,10 m). Од улазних врата до „горњег места“ у олтарском простору дужина износи 9,15 m. Олтарску апсиду од наоса цркве делила су два профилисана готска лука, која су се некада у горњем делу укрштала у централном делу свода. Дејан Медаковић, на основу сачуваних архитектонских елемената, међу првима је изнео тезу да је црква Светог Пантелејмона имала готски свод. Сачувани архитектонски детаљи уверљиво сведоче да је ова гробљанска црквица некада била засведена, највероватније неком слепом калотом, коју су подупирала два готска лука. Ти готски лукови наслоњени су на избоченим



Сл. 20. Изглед цркве Светог Пантелејмона. (Цртеж оловком 1919)

Fig. 20. Vue de l'église Saint-Pantaléon (Dessin au crayon de 1919)

местима где се спајају бочне с олтарском апсидом и у горњој висини прозора одвајају се у благи лук. Данас су лукови очувани само у висини док су приљубљени уз ивицу зида,

³¹ Исто.

³² Т. Smiciklas, *Dvjestogodisnjica oslobodenja Slavonije*, II dio, Spomenici o Slavoniji u XVII vijeku, Zagreb 1891, 259.

³³ Исто.

³⁴ Музеј СПЦ — Оставина Р. Грујића, архивалије, 287. Попис је сачињен 18. фебруара 1734. године.

³⁵ Р. Грујић, *Споменица о српском православном владичанству пакрачком*, Нови Сад 1930, 204.

³⁶ Р. Грујић, *Грађа за историју пакрачког владичанства*, С. Карловци 1906, 126.

³⁷ Музеј СПЦ — Оставина Р. Грујића, архивалије 233.

³⁸ Музеј СПЦ — Оставина Р. Грујића, архивалије, 233, f. 104.

³⁹ Ф. В. Таубе, *Опис Славоније и Срема*, Зборник за књижевност и језик, књ IV и V (1958) 204.

⁴⁰ Р. Грујић, *Споменица о српском православном владичанству пакрачком*, Нови Сад 1930, 204.

⁴¹ Музеј СПЦ — Оставина Р. Грујића, архивалије, 465.

⁴² Р. Грујић, *нав. дело*.

⁴³ *Шематизам православне српске епархије пакрачке за годину 1898*, Пакрац 1898.

⁴⁴ *Шематизам источне православне митрополије карловачке за 1900. годину*, приредио протојереј Димитрије Руварац, С. Карловци 1900, 179.

⁴⁵ *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. године*, Карловци 1905, 882.

нека врста пиластра. Између ова два профилисана лука некада је био смештен иконостас, који је делио олтарску апсиду од наоса цркве. Ширина олтарске преграде износи 6,20 m. Иконостас, који је страдао у току другог светског рата, 1944. године, припадао је високој олтарској прегради, тзв. „развијено темпло“, са 34 иконе⁴⁶, а настао је, како сведоче сачувани извори, између 1774. и 1780. године. По сачуваном запису Радослава Грујића, иконостас цркве Светог Пантелејмона у Торњу радио је неки ПОЛСЋ Константинович, вероватно Рус.⁴⁷

У време дугогодишње турске доминације на подручју Доње Славоније, црква Светог Пантелејмона служила је, највероватније, као осматрачница или утврда. У то време нестао је и готски свод, па је, негде половином XVIII века, постављена дрвена конструкција, такође куполостог изгледа, која се делимично одржала све до 1950. године.

На западној страни ове „грчке цркве“, како је још народ зове, налази се улаз са типично готским порталом, који се завршава складним готским преломним луком. Улаз је доста мали, 1,10 x 2,00 m, а украшен је са три профилисана степенасто увучена лука, која су се у горњем делу укрштала. Портал је урађен од клесаних камених блокова — укупно дванаест, са сваке стране по шест. С леве и десне стране портала налази се по неколико обрађених камених блокова, нека врста појачања. Цела црква је; зидана великом циглом (0,24x0,11x0,06 m) изузев неколико неправилно распоређених камених блокова. Највећа ширина спољног дела портала је **1,35 m**, и то од крајњих делова профилисаних лукова који су испуштени од основног улазног простора. Са унутрашње стране улаза налази се појачање с необичним архитектонским решењем. Ово проширење, са унутрашње стране, износи 0,40x0,70 m и спаја се у благом луку на висини од 4 m, односно **2 m** изнад завршног лука портала, и постепено прелази у основу зида која у завршници благо прелази у основу свода.

Прозори, њих три, један на олтарској и по један на бочним апсидама, такође су типично готског порекла, с преломљеним луковима у горњој завршници. Сва три прозора су истих димензија (0,50x2,00 m). Оплате прозорских отвора, од своје основе, шире се према спољашњој и унутрашњој страни. Ширина проширеног прозорског отвора са спољашње стране је 1,25 m, а са унутрашње 1,45 m. Прозори се завршавају складним луком с остацима украса, највероватније некад тролисних, што је иначе карактеристично за касноготичку декоративну пластику.

Олтарска апсида, од „горњег места“ до линије која дели олтарски простор од наоса, износи 3,20 m. Унутрашњост олтарског прозора је проширена и удубљена, прилагођена за епископски „горњи трон“. Од горњег дела уну-

трашње стране, где се прелама прозорско проширење, тај удубљени део спушта се до 0,70 m изнад олтарског пода. С леве стране „трноса“ вештачко је удубљење у зиду где је свештенослужитељ вршио прање руку. На свега 0,20 m од овог простора је „проскомидијарион“, такође правилног облика (1,00x1,00 m), с благим полукругом у горњем делу. До „протесиса“, такође на левој страни, налази се простор који је служио за одржавање жара.

Цела црква је зидана печеном циглом, а као везивни материјал коришћен је песак и креч. Код улаза, затим до прозорских отвора, као и на неколико места у зиду, узидано је неколико камених блокова, нека врста ојачања, али без неког наметнутог реда. Црква је са унутрашње стране омалтерисана, а сачувани фрагменти малтера на спољном зиду сведоче да је некада била омалтерисана цела црква.

*

Скоро, до пре један век опирала се ова древна црквица и зубу времена и људској немарности. Око 1950. године руше се остаци дотрајале и већ труле кровне конструкције. Половином маја 1949. године, када је др Анђела Хорват⁴⁸, стручно лице Републичког завода за заштиту споменика културе Хрватске, први пут обишла ову гробљанску цркву, већ тада нису постојала улазна врата, али је у цркви био још делимично очуван амвон, зидан печеном циглом, кружног облика. Тих година на средини цркве био је велики отвор, који се може везивати за предање које говори да је ту некада постојала велика гробница. Приликом другог обиласка цркве Светог Пантелејмона у Торњу, 12. септембра 1960, Анђела Хорват је у своју уредну документацију унела нове податке: дрвени звоник више не постоји, а подигнут је крајем XVIII или на самом почетку XIX века; зидана „часна трапеза“ делимично је очувана.

Дакле, у непосредној близини Пакраца, код села Торња, на православном гробљу стоје остаци (1986) цркве Светог Пантелејмона. Црква је тролисне основе, са типично готским порталом, прозорима и преградним луком. Зидана је циглом с извесним архитектонским детаљима од камена. Црква је без кровне заштите, али је заштићена као споменик *културе!* Дрвеће и остало растиње унутар цркве надвисује остатке очуване зидне конструкције. Овај споменик јединствене архитектонске и уметничке складности, који је некад доминирао овим пропланком питоме Славоније, данас стоји као неми сведок нашег односа према прошлости.

⁴⁶ Музеј СПЦ — Оставина Р. Грујића, архивалије, бр. 465.

⁴⁷ Музеј СПЦ — Оставина Р. Грујића, архивалије, Иконопис у Славонији, бр. 1359.

⁴⁸ Податак је уступила др Анђела Хорват.

L'église Saint-Pantaléon près du village de Toranj dans le contexte historique

SLOBODAN MILEUSNIĆ

Au nordouest de Pakrac (Slavonie), à proximité du village de Toranj, se dresse, dans une clairière, l'église dédiée à saint Pantaléon. On ne sait pas grandchose de son passé. Cette église ancienne, bâtie avec des briques, remonte à la première moitié du XV^e siècle et se rattache à l'héritage artistique du baroque tardif. D'après la tradition chrétienne, elle fut construite probablement sur les fondations d'une ancienne église ou sur un ancien lieu cultuel. Lorsque, en 1547, la Slavonie fut définitivement occupée par les Turcs, c'est à travers cette région que l'on traça la frontière entre la Haute et la Basse Slavonie. Pendant les 150 ans que les Turcs y restèrent, l'église leur servit de fortin. De nombreuses traditions, ainsi que les toponymes qui se sont conservés sur le territoire de Mala Vlačka, témoignent d'une manière convaincante de la présence des Turcs dans ces régions. Lorsque les Turcs les abandonnèrent et que la Slavonie fut définitivement délivrée de leur joug, de nombreuses familles serbes rentrèrent dans leurs foyers, si bien qu'en 1757 l'église SaintPantaléon fut de nouveau consacrée au culte de la religion chrétienne.

L'église SaintPantaléon est une construction architectonique spécifique, à plan tréflé, composée de trois absides. Actuellement elle est dépourvue de toiture; il n'en reste plus que des murs épais, bâtis avec des briques et dont la hauteur atteint huit mètres. Sur les fondations en pierre on avait posé quatre ou cinq rangées de briques jusqu'au ras du sol, puis une rangée de blocs de pierre taillée. La hauteur de ce cordon de pierre varie selon le niveau du sol: c'est ainsi que des deux côtés de l'entrée occidentale elle est de 0,60 m, tandis que sur le côté oriental elle n'est que de 0,20 m. Les murs de cet édifice à plan tréflé sont d'une solidité exceptionnelle, leur épaisseur allant de 0,70 à 0,90 m, malgré les dimensions modestes

de l'église (9,15x11,10). Depuis la porte d'entrée jusqu'au »haut lieu« du sanctuaire, sa longueur est de 9,15 m. L'abside était séparée du naos par deux arcs gothiques profilés qui autrefois se croisaient dans la partie centrale de la voûte. Le docteur Dejan Medaković a été un des premiers qui, sur la base des éléments architectoniques conservés, avança la thèse selon laquelle l'église SaintPantaléon avait eu à l'origine une voûte gothique, c'est-à-dire qu'elle comportait une calotte aveugle, soutenue par les deux arcs gothiques. Ces arcs reposaient sur des soutiens en saillie où les absides latérales touchaient celle du sanctuaire et, à hauteur des linteaux de fenêtres, formaient une courbe légèrement convexe. Entre ces deux arcs profilés se dressait l'iconostase qui séparait du naos l'abside du sanctuaire. L'iconostase, décorée entre 1774 et 1780, fut détruite en 1944, pendant la Seconde guerre mondiale. Elle réunissait 34 icônes peintes, par Pojas Konstantinović qui était probablement Russe d'origine.

Sur la façade occidentale de cette «église grecque», comme on l'appelait dans la tradition populaire, se trouvait un portail assez petit (1,10x2,00 m); typiquement gothique, il était surmonté d'un arc harmonieux, formé de trois arcs brisés et profilés, en retrait l'un sur l'autre.

Les trois fenêtres de l'église, percées dans chacune des absides, sont typiquement gothiques, elles aussi; leurs arcs sont brisés. Elles sont toutes trois de mêmes dimensions (0,50x2,00).

Toute l'église fut bâtie avec de grosses briques, liées avec du sable et de la chaux. Autour des baies et à quelques endroits du socle, la construction était fortifiée par des blocs de pierre. L'intérieur de l'église était enduit d'une couche de mortier; des traces de mortier sur les murs extérieurs nous font conclure que l'ensemble de l'édifice l'était aussi.